

AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ -2004-

Vahabova Sevinc

**AZƏRBAYCAN TARIXI MUZEYİNİN KOLLEKSIYASINDA
QORUNAN NİZƏ VƏ MIZRAQ NÜMUNƏLƏRİ**

Azərbaycanda orta əsrlər dövründə işlənən silahlar arasında nizə və onun növləri əhəmiyyətli yer tutur. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatları içərisində müxtəlif silah növləri mövcuddur ki, onlardan nizə və mizraq ucluqlarının təsnifatı ilə tanış olmaq maraqlı olardı. Bu məqalədə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Yeni tarix fondunda qorunan nizə və mizraq ucluqları haqqında məlumat verilir.

Məlumata görə soyuq silah növləri sırasında ilk silah nizə və döyüş yabaları olmuşdur (1, s. 6-7). Qobustan qaya rəsmlərində nizə və yaba ilə silahlanmış ovçuların təsvirlərinə rast gəlmək olur (1, s.6). Mingəçevirdə aparılan qazıntılar zamanı e.ə. II minilliyə aid olan tunc yaba və nizə ucluqları tapılmışdır (2, ə.78-80).

Sapı olan batırıcı silah növlərinə nizə, süngü, mizraq və döyüş yabaları aid edilir.

Nizə-uzun sapı və onun üzərinə taxılmış döyüş ucluğu olan, həm piyada, həm də süvari döyüşçülər tərəfindən tətbiq edilən batırıcı silah növüdür (6, s.38). Uzun və ağır olduğuna görə nizəni atmaq olduqca çətin olduğundan, nizə atılmaq üçün tətbiq olunmazdı (3, s. 85).

Nizə ucluğu öz quruluşuna görə çox sadədir: ağac hissə və dəmir, yaxud polad ucluq, kəsər hissə olan lələk, sapın daxil olduğu boru, çiyinlər-boru ilə lələk arasındakı nazik hissə və daha sonrakı dövrdə nizə ucluqlarında olan almacıq – boyundakı yumru dairə.

İngilis diplomatı Vinçenso d’Alessandri öz xatirələrində I Şah Təhmasib dövründə Səfəvi ordusundakı silahlar barədə belə yazır: “İranlı əsgərlər ucaboynu və güclü adamlardır. Döyüş meydanına qılınc, nizə və tufəng aparırlar” (11, s.77,12, s.52).

XVII əsrin sonunda Səfəvilərin silah anbarlarında (qorxanə)saxlanan silahlara qorçilər başçılıq edirdilər. “Təzkirətül-müluk” əsərində “libas qorçisi”, “qılınc qorçisi”, “xəncər qorçisi”, “kaman qorçisi” və s.qorçilərle yanaşı “nizə qorçisi” istilahi da vardır ki, ona farsca “nizədar” deyirdilər.(12,s.87).

Azərbaycanda qədim və orta əsr abidələrinin arxeoloji qazıntılarının gedişi zamanı əsasən yarpaqşəkilli, rombvari, həm də dairəvi formalı nizə ucluqları aşkar

olunmuşdur (2, s. 80; 4, s. 78-79; 5, s. 54-55). Əksər yüngül nizə ucluqlarının uzunluğu 20-25 sm, ağır nizə ucluqlarının uzunluğu 60 sm-dək olmuşdur (3, s. 85-86).

VI-IX əsrlərdə nizə ucluqları öz böyüklüyü və formasına görə yastı, yarpaqşəkilli, üç-dörd küncü asimmetrik – romb, yarım oval formalı, uzadılmış beş və altı bucaqlı, tomar – yəni küt uclu və s. formasında olmuşlar. IX əsr-XIII əsrin əvvəli Azərbaycan dövlətlərində piyada və ağır silahlanmış süvari qoşununda uzun nizələr – yarpaqşəkilli və dördkünc formalı nizə ucluqları əsas silah sayılırdı (1, s. 274). Nizami Gəncəvi döyüşçünün silahını təsvir edərək qeyd edirdi: «Onun ağır nizəsinin dörd küncü var». N.Gəncəvinin müasiri, müsəlman cəngavəri Usamə ibn Munkiz qeyd edirdi ki, XII əsrdə döyüşçünün nizələri 6-8 m. uzunluğunda olurdu (1, s. 274).

XVI-XVII əsrlərdə tətbiq edilmiş nizə ucluqları əsasən yarpaqşəkilli və rombvari olmuşlar (7, s. 21).

Odlu silahların geniş tətbiq edilməsi nizələrin tədricən istifadədən çıxmasına səbəb oldu və artıq XVIII əsrin əvvəllərində nizələr daha tətbiq edilmirdi (6, s. 39). Əvvəzində isə süngüdən istifadə olunmağa başlanılırdı.

Süngü dedikdə yüngül nizə nəzərdə tutulur. Quruluşuna görə nizəni xatırladan, lakin yüngül ağac növləri, yaxud qarğıdan düzəldilmiş və yüngül metal ucluğa malik olmuş süngü XIX əsrin əvvəllərindəki süvari hissələrdə tətbiq edilməkdə idi (1, s. 275).

Mizraq hərbi alətidir, kiçik nizə deməkdir, qısa yüngül sapı və onun üzərinə taxılmış yüngül döyüş ucluğu olan və əsasən süvarilər tərəfindən tətbiq edilən atma batırıcı silah növüdür (13, s. 4062.6, s. 39740; 3, s. 85). Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış mizraq ucluqlarının uzunluğu 8-9 sm olmuşdur (2, s. 79). Sapla birlikdə mizraqın uzunluğu 1-1,5 sm bərabər idi. Mizraqlar adətən atın yəhərinə bağlanan və «cərid» adlanan qında daşınırdı. Adətən belə qına 2-3 cərid yerləşdirilirdi (8, s. 92).

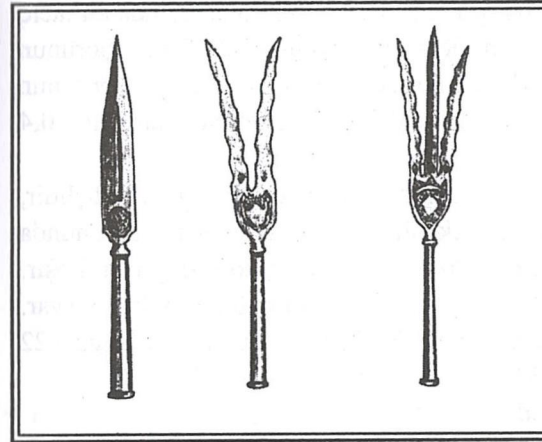
Orta əsrlər dövründə istifadədən çıxmış döyüş yabası qədim dövrlərdə sapdan və onun üzərinə taxılmış 2 və ya 3 dişli ucluqdan ibarət idi (6, s. 39; 9, s. 80).

XIV əsrdə Azərbaycanda nəinki yerli nizə və mizraqlardan, məsələn, qender (türk. göndər), kaqut (türk. kacut-qısa mizraq), həm də gəlmə nizələrdən məsələn, Yəmənün Əl-Hatt kəndində öz yüngüllüyü və keyfiyyətinə görə ən yaxşı bambuk növündən hazırlanan Hatti nizələrindən, Hindistan mizraqlarından, həmçinin bütün Şərqdə məşhur olan Həbəşistan nizələrindən də istifadə edilirdi (1, s. 276).

Ümumiyyətlə, bütün Şərqdə olduğu kimi Azərbaycanda da yüngül nizə ucluqları yüksək qiymətləndirilirdi. Ona görə də çox zaman nizə borularının içi boş düzəldilirdi. Ucluqlar adətən sadə poladdan hazırlanırdı, metal silindrik lülə ilə sona çatırdı. Bu silindrik lülələr nizə sapı (taxtaları) ilə birləşirdi. Taxta seçməndə onun

materialı, uzunluğu, ələ yatımlığı böyük rol oynayırdı. Nizə ucluqlarının bəzədilməsinə də böyük diqqət yetirilirdi, onlar müxtəlif ornamentlərlə, təsvirlərlə naxışlanırdı.

Orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində unikal silah növü – zubin (jubin) tətbiq edilirdi (1, s. 275). Tədqiqatçı S. Əhmədovun fikrincə, bu silah formasına görə döyüş yabasını, ölçü və çəkisinə görə mizraqı xatırlatmış və həm batırıcı silah, həm də atma batırıcı silah kimi tətbiq edilmişdir (7, s. 21).

Zubinlər nizə ucluğundan 2-3 lələkli olması ilə fərqlənir, zubin ucluğunun lələkləri hamar, düz, ya da dalğavari olurdu. Həmin ucluqlar daha yüngül olduğundan onların sürəti çox tez olurdu. Buna görə də bu ucluğu atan döyüşçünün onu daha uzaq məsafəyə atmaq imkanı çoxalardı.

Şərqdə zubin daha çox Deyləm vilayəti (Xəzər dənizindən cənub-qərbdə) əhalisinin etnik silahı kimi tanınır. IX-XIII əsrlərdə müsəlman dövlətlərinin qvardiya

hissələrində deyləmi döyüşçülər xidmət etdiklərinə görə bu silah saray mərasimlərində iştirak edən döyüşçülərin parad silahı kimi populyarlıq qazanmışdı (8, s. 91; 5, s. 56).

S. Əhmədov tərəfindən tədqiq edilmiş saplı batırıcı silah növü (nizə, süngü, mizraq, döyüş yabası) ucluqlarının təsnifat sxeminə əsasən onlar aşağıdakı əlamətlərə görə fərqlənilir.

1. Ucluğun materialına görə (metal, sümük, gil və s.);
2. Ucluğun taxılma hissəsinin quruluşuna görə (boru ilə, mil ilə),
3. Lələyin kəsikdə formasına görə (rombvari, asimmetrik-rombvari, üçbucaq, lansetvari və s.),

Bu təsnifat sxeminə əsasən Azərbaycan Tarixi Muzeyinin yeni tarix fondunda qorunan ucluqların hamısı metal ucluqlar sinfinə, borulu ucluqlar şöbəsinə və yastı ucluqlar qrupuna aiddirlər. Bu ucluqlar 4 tipə ayrılırlar:

Tip 1. – Dalğavari ikidişli mizraq (3 ədəd).

İnv № 429. – En kəsiyi yastıdır, enli lələkli, maili çiyinlidir, uzun borusu və iki dişli var. Kənarları dalğavari olan dişlər mərkəzdən ayrılır. Lələyin sonunda nəbatı ornament fonunda quş, balıq təsvirləri və minalı medalyon qravürlənmişdir. Borusu yumru formada olub sona doğru enliləşir. Ucunda metal halqası, lələklə boru

arasında almacıq var. Hər iki üzündə nəbati medalyon, üç quş təsviri, on bir balıq təsviri qravürlənmişdir. Ümumi uzunluğu 51 sm. Lələyin uzunluğu – 30,6 sm., eni – 5,7 (ən enli hissə) sm. və 5 sm.(ən dar hissə) Metal halqanın eni isə - 0,5 sm.

İnv№ 430 - İki dişli. En kəsiyində dişlər yastıdır, dairəvi çiyinləri, uzun borusu var. Mərkəzə qədər dişlər dalğavari formadadır, mərkəzdə lələklə bütünləşir. Lələyin sonunda nəbati ornament içərisində gülə bənzər medalyon və iki kiçik romb qravürlənmişdir. Bəzi hissələrdə çox cüzi mina yerləri qalmışdır. Borunun aşağı hissəsi enlidir və sonunda metal halqası var. Boru ilə lələk arasında almacıq nəzərə çarpır. Ümumi uzunluğu – 51,3 sm., lələyin uzunluğu - 29,5 sm., borunun uzunluğu – 21,5 sm., lələyin eni – 6 sm (bütöv hissədə), dişlərdə - 2,3 sm., borunun diametri – 2,7-1,5 sm., metal halqanın qalınlığı – 0,2 sm., metal halqanın eni – 0,4 sm..

İnv № 1410 - Enli lələkli, mərkəzdən yastı, dalğavari formadadır. İki dişlidir, maili çiyinli, uzun boruludur. Lələkdə hər iki üzündə nəbati ornament fonunda gümüşü, minalı medalyon qravürlənmişdir. Borusu yumrudur, sona doğru enliləşir. Ucunda metal halqası var. Boru ilə lələk arasında içi boş dəmir kürəcik-almacıq var. Ümumi uzunluğu – 53,5 sm., lələyin uzunluğu – 31,5 sm., borunun uzunluğu - 22 sm., lələyin eni - 6,5 sm., 11 sm., metal halqanın qalınlığı-0,5 sm.

Tip 2. – Üç dişli mizraqlar. (3 ədəd)

İnv.№ 431. – En kəsiyi yastıdır, üç dişlidir, mərkəzdən dişlər ayrılır, dişlərin ucları iti bucaqlıdır. Kənardakı iki diş dalğavari, mərkəzi dişin qıraqları isə düz və hamardır. Hər üç dişin orta hissəsində qabarıq kanal var. Enli lələkli, maili çiyinli, uzun boruludurlar. Lələyin sonunda qızılı haşiyələnmiş nəbati ornament fonunda quş təsvirləri və dörd medalyonun içində insan büstlərinin fiqurları qravürlənmişdir. Lələyin uc hissəsindəki balaca rombun üzərində minalı naxışlar çəkilmişdir. Borusu yumrudur, üzərində çox zəif görünən minalı həndəsi xətlər və nəbati ornament çəkilmişdir. Borunun sonunda üzük formasında metal halqa var, lələklə boru arasında dairəvi kürəcik mövcuddur. Ümumi uzunluğu-57,7 sm., lələyin uzunluğu - 36 sm., borunun uzunluğu - 21,5 sm., lələyin eni - 5,8 sm., (enli yerdə) - 7,5 sm., metal halqanın eni - 0,5 sm.

İnv.№432. - Üç dişlidir, en kəsiyi yastıdır. Mərkəzdən dişlər ayrılır, dişlərin ucları itibucaqlıdır, kənardakı iki diş dalğavari, mərkəzi dişin qıraqları isə hamardır.Hər üç dişin ortasında qabarıq kanal mövcuddur. Enli lələklidir, uzun borusu var. Lələyin sonunda dişlər bütünləşir. Həmin hissədə nəbati ornamentin içərisində aypara və ulduza bənzər medalyon var. Naxışlar mina ilə işlənmişdir. Borusu yumrudur, üzərində mina ilə işlənən həndəsi xətlər və nəbati ornamentlər çəkilmişdir. Sonda metal halqa və lələklə boru arasında gümbəzə oxşar almacıq var.Ümumi uzunluğu - 56 sm., lələyin uzunluğu-32 sm.,borunun uzunluğu - 23,5 sm., lələyin eni - 6,2 sm., 10,5 sm., metal halqanın eni - 0,6 sm.

İnv.№1750. – Mizraq ucluğu. Forması ovalvaridir. Üç yastı dişi var.Kənardakı iki diş dalğavari, mərkəzi diş isə xəncər tiyəsi formasındadır.Lələyin hər iki üzündə qızılı işləməli iki div şəkli, çiçəkli budaqların üstündə üç quş təsviri və çarpaz həndəsi xətlər çəkilmişdir. Borusu yumrudur və sona doğru enliləşir. Üzərində mina ilə çəkilmiş həndəsi xətlər və nəbati ornamentlər təsvir olunmuşdur.Borunun sonunda metal halqa və boru ilə lələk arasında armudvari almacıq var.

Ümumi uzunluğu - 56,3 sm., lələyin uzunluğu - 32,5 sm., borunun uzunluğu - 23,5 sm., lələyin eni - 7,5 sm., dişlərin eni - 10 sm., metalın qalınlığı - 0,7 sm.

Tip 3. – Beşbucaqlı uzunsov nizə ucluğu (1 ədəd).

İnv.№1409. – En kəsiyi yastıdır, xəncər formasındadır. Enli lələyi, maili çiyinləri, uzun borusu var. Lələyin sonunda nəbati ornamentlər, medalyon qravürlənmişdir. Borusu yumrudur, aşağı hissəsi getdikcə enliləşir. Sonluqda yastı, üzük formasında enli metal halqası var. Lələklə boru arasında armuda oxşar almacıq var. Ümumi uzunluğu - 51,5 sm., lələyin uzunluğu - 28,5 sm., borunun uzunluğu - 23 sm., lələyin eni - 4 sm., borunun diametri - 2,7 sm., metal halqanın qalınlığı - 0,3 sm.

Tip 4. – Asimmetrik rombvari nizə ucluğu.

İnv.№1753. – Nizə ucluğu. En kəsiyində linzavari yastıdır, tiyəsi xəncərə oxşardır. İti ucu, enli lələyi, maili çiyinləri, uzun borusu var. Lələyin sonunda nəbati ornament fonunda quş təsviri qravürlənmişdir. Borusu dairəvidir, aşağı hissəsi getdikcə enliləşir. Sonluqda qalın meial halqa, boru ilə lələk arasında konus formalı almacıq var. Ümumi uzunluğu - 43,5 sm., lələyin uzunluğu - 24,5 sm., borunun uzunluğu - 18,5 sm., lələyin eni - 3,7 sm., borunun diametri (ən enli) - 3,5 sm., (ən dar) - 1,5 sm., metal halqanın qalınlığı - 0,3 sm.

İnv. № y.t.f.	Ümumi uzunluğu	Lələyin uzunluğu	Lələyin eni	Ornament	Növ
429	51	30,6	5,7	Nəbati, quş təsviri, balıq təsviri	2 dişli mizraq
430	51,3	29,5	6; 2,3	Nəbati	2 dişli mizraq
431	57,7	36	5,8	Nəbati, quş təsvirləri, insan fiqurları, həndəsi xətlər	3 dişli mizraq
432	56	32	6,2; 10,5	Nəbati, aypara və ulduzvari medalyon, həndəsi xətlər	3 dişli mizraq
1409	51,5	28,5	4	Nəbati	Nizə ucluğu

1410	53,5	31,5	6,5	Nəbati	2 dişli mizraq
1750	56,3	32,5	7,5	Div təsviri, nəbati ornament, quş təsviri, çarpaz həndəsi xətlər	3 dişli mizraq
1753	43,5	24,5	3,7	Nəbati, quş təsviri	Nizə ucluğu

Tarixi keçmişimizi öyrənmək, tədqiq etmək qədim və orta əsrlərin müxtəlif dövrlərinin tədqiqi ilə məşğul olan elmi işçilərin qarşısında duran mühüm problemlərdir. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşları bununla əlaqədar olaraq daima axtarıdaırlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Мамедов С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана (с древнейших времен до XVII века) . Б, 1997
2. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.Н. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
3. Əhmədov S.Ə. Azərbaycanın XIV-XVI əsrlərdə əlbəyaxa döyüş silahları // Hərbi bilik, 1998 № 3, səh.84-87.
4. Əhmədov S.Ə. III-VIII əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının qoşunları// Hərbi bilik, 1996 № 5, səh.78-80.
5. Юнусов А.С. История военного дела в Азербайджане в IX – начале XIII вв. // рукопись к.и.н., Б., 1986.
6. Денисова М.М., Пертнов М.Э., Денисов Е.Н. Русское оружие XI-XIX вв. М, 1953 .
- 7.Əhmədov S.Ə. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanca hərbi sənəti tarixi. // t.c.n. avtorferatı, B., 2001.
- 8.Романовски Д. Краткая история холодного оружия в Иране (перевод Дадашева А.).
- 9.Əhmədov S.Ə. с.ə. XIII- с.ə. VIII əsrlərdə Azərbaycanca silahlar (Mingəçevir qazıntıları əsasında)// Hərbi bilik, 1997 № 2, səh.78-81.
- 10.Худяков Ю.С. Вооружение центрально – азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековье. Отв.ред. В.Е. Медведев. Новосибирск, наука 1991.
- 11.D'Alessandri V.Narrative of the most noble vicento d'Alessandri, stalian travel in Persia hkluyt S.C.London,1873 (Bax:D-r Xanbaba Bəyani. İrannın hərbi tarixi. Səfəvi dövrü müharibələri, Tehran,hicri 1379-miladi 2001.
- 12.Təzkirətül-müluk. Tehran hicri 1378-miladi 2000.
- 13.Bax.D-r Məhəmməd Moin. Fərhəngc-Moin, III cild. Tehran, hicri 1378 - miladi-2000.
- 14.Azərbaycan miniatürləri. K.Kərimov.Bakı,İşıq 1980.

